

| *Krzysztof Broński*

Handel w Krakowie i dystrykcie krakowskim w okresie okupacji niemieckiej – zarys problematyki

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza funkcjonowania handlu w Krakowie i okręgu w latach 1939–1944. Do badań zastosowano metodę statystyczną oraz analizę materiału źródłowego. Analizą został objęty głównie handel legalny, działający zgodnie z obowiązującym ówczesnie systemem prawnym. Po zajęciu ziem polskich w 1939 r. przez wojska niemieckie z części terytorium utworzono Generalne Gubernatorstwo, którego stolicą został Kraków. Obszar ten podzielono na mniejsze jednostki administracyjne – dystrykty. Władze okupacyjne przejęły znaczną część majątku, zwłaszcza żydowskiego, w tym wiele firm handlowych. W okresie okupacji wzrosła w Krakowie i dystrykcie liczba firm zajmujących się handlem hurtowym. Były one w większości własnością niemiecką. Nastąpił natomiast spadek liczby firm handlu detalicznego. W handlu detalicznym dominowały sklepy będące własnością polską. Pod względem branżowym na czołowym miejscu znajdowały się sklepy branży spożywczej lub wielobranżowe. Oprócz handlu oficjalnego rozwijał się handel nielegalny, który stanowił ważne źródło zaopatrzenia mieszkańców. Ceny na rynku nielegalnym były wielokrotnie wyższe niż na legalnym.

Słowa kluczowe: handel, Generalne Gubernatorstwo, Kraków, dystrykt, okupacja niemiecka.

Klasyfikacja JEL: N74.

1. Wprowadzenie

Problematyka rozwoju handlu w Krakowie i dystrykcie (okręgu) krakowskim w okresie okupacji hitlerowskiej nie była przedmiotem pogłębionych analiz naukowych¹. Stan badań i istniejące w tym zakresie potrzeby stały się impulsem dla autora do zajęcia się tym zagadnieniem.

Celem artykułu jest analiza funkcjonowania handlu w Krakowie i dystrykcie krakowskim w latach 1939–1945. Analizą ilościową objęty został głównie handel legalny stacjonarny, a więc posiadający stałą lokalizację (sklepy detaliczne, hurtownie) i działający zgodnie z obowiązującym ówczesnie systemem prawnym. W niewielkim stopniu został przybliżony handel nielegalny, który był zjawiskiem charakterystycznym dla badanego okresu, ale ze zrozumiałych względów jego charakterystyki ilościowe mogą mieć wyłącznie charakter szacunkowy. Zakres merytoryczny analizy został zdeterminowany dostępnością danych empirycznych². Analiza ilościowa obejmowała liczbę przedsiębiorstw oraz wielkość zatrudnienia w handlu legalnym ogółem z podziałem na handel detaliczny i hurtowy, poszczególne gałęzie handlu i powiaty dystryktu krakowskiego. W skrócie omówiono również strukturę własnościową przedsiębiorstw handlowych w okresie okupacji uwzględniającą firmy zarządzane przez właścicieli polskich, niemieckich i tzw. powierników.

Generalne Gubernatorstwo, jako jednostkę administracyjną na okupowanych ziemiach polskich, utworzono rozporządzeniem Adolfa Hitlera z 12 października 1939 r. Jednostka ta nie stanowiła odrębnego bytu państwowego i nie została także włączona w granice Rzeszy³. GG podzielono początkowo na cztery jednostki

¹ Tematyka ta w odniesieniu do Krakowa została zasygnalizowana przez T. Filipiego (1949–1957, s. 127–137) i W. Skrzywaną (1946). Problematykę handlu w okupowanym Krakowie zarysował A. Chwalba (2002).

² Wydawane przez władze niemieckie zarządzenia o uproszczeniu administracji zwalniały instytucje publiczne, a także przedsiębiorstwa prywatne od obowiązku sporządzania wielu sprawozdań i zestawień statystycznych. Istniejące materiały statystyczne z okresu okupacji są w wielu przypadkach fragmentaryczne, często zawierają błędy wynikające z braku kompetencji urzędników niemieckich. Niektóre dane mogą być świadomie przez nich fałszowane celem podkreślenia własnych osiągnięć lub też ukrycia popełnianych przez nich nadużyć finansowych. W przedsiębiorstwach prywatnych niektóre dane mogły być zaniżane w celu uniknięcia płacenia wyższych podatków lub też po to, aby obniżyć wartość tych firm z zamiarem ich kupna po jak najniższej cenie. Stąd też dane te muszą być traktowane z należytą ostrożnością (Łuczak 1979, s. 6–8). W artykule zostały wykorzystane akta Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie. Dostępne dane źródłowe nie pozwalają na dynamiczne przedstawienie analizowanej problematyki, lecz jedynie na pokazanie skali badanych zjawisk. Należy również zaznaczyć, że materiały źródłowe archiwalne nie posiadają paginacji.

³ Po włączeniu okręgu lwowskiego powierzchnia GG wzrosła do 142 tys. km² z 16,8 mln mieszkańców. Według H. Franka było to 18,4 mln mieszkańców (Pospieszalski 1958, s. 20–21).

administracyjne zwane dystryktami: krakowski, lubelski, radomski i warszawski. Po ataku Niemiec na ZSRR, w sierpniu 1941 r. przyłączono kolejny dystrykt Galicja (lwowski). Dystrykty dzieliły się na powiaty, a te z kolei na gminy.

Dystrykt krakowski obejmował początkowo ok. 26 510 km². W jego skład weszły części dwóch przedwojennych województw – krakowskiego i lwowskiego. Po agresji III Rzeszy na ZSRR dokonano modyfikacji wschodniej granicy dystryktu krakowskiego, którego obszar został poszerzony o 3410 km². Poziom urbanizacji w dystrykcie krakowskim był stosunkowo niewielki. W 1943 r. największym miastem był Kraków, który liczył 278,6 tys. mieszkańców, w Tarnowie było 57,3 tys. mieszkańców, w Przemyślu 41,5 tys., w Rzeszowie 39,1 tys., w Nowym Sączu 34 tys., w Jarosławiu 20 tys. (Müller 1943, s. 53).

Na czele GG stał jako generalny gubernator Hans Frank, sprawujący pełnię władzy administracyjnej (Kłosiński 1947, s. 31). Siedzibą generalnego gubernatora był Kraków. Przy generalnym gubernatorze urzędowali przedstawiciele instytucji i organizacji Rzeszy. Rozporządzeniem z dnia 1 grudnia 1940 r. dano podstawy prawne do funkcjonowania rządu w GG. Rząd GG był organem pomocniczym dla generalnego gubernatora (Skalniak 1966, s. 17). Rząd dzielił się na Sekretariat Stanu i 12 wydziałów głównych (Kłosiński 1947, s. 32–34).

Absolutne rządy połączone z systematycznym pozbawianiem praw miejscowej ludności stworzyły dogodne warunki do rozwoju korupcji i bogacenia się ściągających tu niemieckich urzędników. Dlatego GG zyskało miano „Gangster-Gau” (Löw i Roth 2014, s. 27). Władze okupacyjne przejęły mienie państwowe, część mienia komunalnego oraz prywatnego. Skonfiskowanym majątkiem zarządzali tzw. powiernicy, mianowani przez Urząd Powierniczy. W Krakowie powiernicy przejęli do 23 września 1940 r. ok. 700 przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i usługowych (Chwałba 2002, s. 375–376). Poprzez ustanowienie zarządów komisarycznych władze okupacyjne zapewniły sobie wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstw należących do ludności żydowskiej.

2. Instytucje gospodarcze w Krakowie i dystrykcie krakowskim

Spośród 12 wydziałów głównych w rządzie GG osiem zajmowało się sprawami gospodarczymi. Należały do nich następujące wydziały główne: gospodarki, finansów, wyżywienia i rolnictwa, lasów, budownictwa, kolei oraz poczty (Łuczak 1979, s. 44). Główny Wydział Gospodarki miał siedem oddziałów: powierniczy, administracyjny, przemysłowy i górniczy, handlowy i rzemieślniczy, bankowy, dewizowy i handlu zagranicznego oraz komunikacji. Ceny podlegały

Według A. Gawryszewskiego (2005, s. 38) obszar GG po włączeniu dystryktu galicyjskiego wynosił 145 180 km².

Urzędowi Kształtowania Cen, jednemu z ośmiu urzędów, na jakie dzielił się Sekretariat Stanu (Kłosiński 1947, s. 36).

Wszystkie wydziały rządu GG posiadały odpowiadające im komórki organizacyjne w urzędach szefów dystryktów. Od 1 grudnia 1940 r. gubernatorzy dystryktów byli jedynymi przedstawicielami rządu GG (Rączy 2014, s. 28). Przy urzędach gubernatorów dystryktów funkcjonowały wydziały gospodarcze, w ramach których były dwa działy – przemysłowy obejmujący administrację przemysłową i powierniczy. Na najniższym szczeblu, przy starostwach powiatowych znajdowały się urzędy gospodarcze, które miały niewielkie kompetencje, zajmowały się tylko kontrolą na zlecenie władz nadrzędnych oraz powierzono im rozdział wyrobów przemysłowych dla osób fizycznych (Kłosiński 1947, s. 36).

Istotna dla okupanta była organizacja na terytorium GG sektora finansowego. Niemcy traktowali politykę pieniężną jako instrument eksploatacji obszarów okupowanych (Morawski 2002, s. 165). W okresie okupacji w Krakowie i dystrykcie pojawiły się różne nowe instytucje finansowe. Do pierwszych należały Kasy Kredytowe Rzeszy. Organizatorem tych instytucji był Bank Rzeszy. Zarząd Główny Kas miał początkowo siedzibę w Łodzi, a później w Krakowie (Skubiszewski 1960, s. 69). Początkowo na terenie dystryktu krakowskiego powołano Kasy w Krakowie i Tarnowie, nieco później w Nowym Sączu i Rzeszowie, następnie w Jaśle. Główną funkcją Kas było emitowanie obiegowych znaków pieniężnych⁴. Ponadto przyjmowały one środki pieniężne w obrocie przekazowym i w formie wkładów oszczędnościowych. Kasy gromadziły również walory dewizowe i kruszce pochodzące z konfiskat i grabieży skarbców bankowych (Skalniak 1966, s. 52)⁵. Nad organizacją bankowości w GG miał czuwać powołany Urząd Nadzoru Bankowego⁶. Z jego kompetencji wyłączony został jedynie utworzony w grudniu 1939 r. Bank Emisyjny w Polsce. Ograniczenie przez władze okupacyjne funkcji polskiego systemu kredytowego w GG stworzyło korzystne warunki dla działalności niemieckich banków. W Krakowie otwarte zostały ich filie. Były to m.in: Commerzbank AG Filia w Krakowie (Loose 2007, s. 294–295), Creditanstalt-Bankverein Filia w Krakowie⁷, Kommerzbank A.G. w Krakowie, Bank der Deutschen Arbeit oraz Verkehrsbank Ost GmbH. Banki te były nastawione, ze względu na dalsze istnienie niektórych polskich instytucji finansowych, funkcjonujących pod nadzorem niemieckim, na operacje średniego lub dużego zasięgu, ogra-

⁴ Asygnaty Kas Kredytowych były emitowane w niskich nominałach: 5 marek, 2 marki, 1 marka oraz 50 fenigów (Skalniak, 1976, s. 12).

⁵ Kasy Kredytowe w Generalnej Guberni zostały rozwiązane z dniem 8 kwietnia 1940 r. a ich czynności przejął Bank Emisyjny (Skubiszewski 1960, s. 71).

⁶ Jego podstawy prawne oraz zakres działalności określały rozporządzenia generalnego gubernatora z 1 grudnia 1939 r., 8 kwietnia 1940 r. oraz z 22 kwietnia 1942 r.

⁷ Creditanstalt-Bankverein prowadził działalność od kwietnia 1940 r.

nicząc do minimum współpracę z firmami żydowskimi lub Żydami jako indywidualnymi klientami (Loose 2014, s. 39). 15 grudnia 1939 r. Hans Frank wydał rozporządzenie o Banku Emisyjnym w Polsce. Na jego czele stanął jako prezes prof. Feliks Młynarski⁸. Oddziały terenowe powstały we wszystkich większych miastach GG. Początkowo funkcjonowało, oprócz oddziału głównego w Krakowie, 12 oddziałów Banku. W dystrykcie krakowskim mieściły się one w Jaśle, Nowym Sączu, Rzeszowie i Tarnowie (Skalniak 1966, s. 78). Bank podlegał bezpośrednio generalnemu gubernatorowi. Ponadto w Krakowie i dystrykcie działało wiele innych instytucji finansowych, zarówno polskich jak i niemieckich (ANKr., IPHKr II 91). Zdecydowano się również na uruchomienie kilku przedwojennych polskich banków, m.in. Banku Gospodarstwa Krajowego, Państwowego Banku Rolnego⁹ oraz Banku Akceptacyjnego.

Przedwojennymi instytucjami gospodarczymi, które działały w początkowym okresie okupacji w GG, były izby przemysłowo-handlowe. W dystrykcie krakowskim Izba przeprowadziła na początku okupacji spis wszystkich przedsiębiorstw funkcjonujących w okręgu jej działania (ANKr., IPHKr II 4). Zarząd Izby występował do krakowskich instytucji finansowych w sprawie wsparcia działań związanych z uruchomieniem przedsiębiorstw w nowej sytuacji gospodarczej (ANKr., IPHKr II 2). W pierwszych miesiącach okupacji do Izby zgłaszali się kandydaci zainteresowani objęciem w zarząd opuszczonych przedsiębiorstw, prowadzeniem firmy na własny rachunek lub do pełnienia stanowiska powiernika, jak też osoby bezrobotne zainteresowane podjęciem pracy w handlu lub przemyśle¹⁰. Izba podejmowała różne działania mające na celu ożywienie życia gospodarczego, przerwane wybuchem wojny. Do wiosny 1941 r. próbowała wpływać na poprawę położenia prywatnego handlu kierowanymi do władz memoriałami (Battaglia 1950, s. 182). Już 9 września 1939 r. przygotowała projekt organizacji Centrali Spółdzielczej w Krakowie w celu zaopatrzenia ludności miasta i regionu w produkty spożywcze i inne artykuły gospodarstwa domowego. Organizacja ta miała powstać z połączenia dwóch istniejących już związków konsumpcyjnych, a mianowicie Katolickiego Bloku Spółdzielczego w Krakowie oraz Związku Handlowego Spółdzielni, Składców i Sklepów Kótek Rolniczych – Oddział w Krakowie. Katolicki Blok Spółdzielczy posiadał duży skład towarów. Podobnie Związek Handlowy dysponował składem w Krakowie, lecz był on ze

⁸ Przesłanki powołania Feliksa Młynarskiego na stanowisko prezesa Banku Emisyjnego obszernie przedstawił T. Głowiński (2012, s. 533). Okoliczności powstania tego Banku i powołania jego prezesa opisuje również sam prof. F. Młynarski (1971, s. 413–429).

⁹ Oddział Państwowego Banku Rolnego uruchomiony został w Krakowie 9 września 1939 r. (Kłusek 2013, s. 117).

¹⁰ W wielu przypadkach dołączali różne referencje lub też informowali o posiadanym kapitale i doświadczeniu zawodowym (ANKr., IPHKr II 7).

względu na nieobecność organu zarządzającego zamknięty i groziło mu przymusowe otwarcie. W związku z zaistniałą sytuacją Izba proponowała, aby obydwie składy funkcjonowały pod kierownictwem Katolickiego Bloku Spółdzielczego (ANKr., IPHKr II 7). W marcu 1941 r. utworzona została Izba dla Gospodarki Ogólnej w Generalnym Gubernatorstwie, której celem była reorganizacja samorządu w zakresie gospodarki przemysłowej, rolnej i leśnej oraz stworzenie nowego samorządu pracy (Dziennik Rozporządzeń... 1941, s. 743–744). W ramach tej reorganizacji izby przemysłowo-handlowe w GG zostały zamienione na izby dystryktowe, tzw. Hauptgruppen Gewerbliche Wirtschaft und Verkehr in der Distriktkammer für die Gesamtwirtschaft (Battaglia 1950, s. 182). Przynależność przedsiębiorstw do tej instytucji gospodarczej była obowiązkowa i były one ściśle podporządkowane nowej organizacji. Instytucja ta poza prowadzeniem szczegółowej ewidencji całego przemysłu i handlu była tylko „przedłużonym ramieniem administracji państwowej”. Wraz z likwidacją w dystrykcie krakowskim Izby Przemysłowo-Handlowej znikły lub zostały wchłonięte przez nową organizację wszystkie pozostałe z czasów przedwojennych organizacje, m.in. Krakowska Kongregacja Kupiecka.

3. Handel legalny stacjonarny w Krakowie i dystrykcie krakowskim

Przed wybuchem II wojny światowej na terenie późniejszego dystryktu krakowskiego funkcjonowało ok. 33 tys. przedsiębiorstw handlowych, w tym 1,8 tys. były to firmy duże. 31,2 tys. stanowiły przedsiębiorstwa handlu detalicznego (ANKr., IPHKr. II 99). Wśród tych 33 tys. firm w rękach żydowskich było ok. 60%. Spośród 1,8 tys. dużych firm handlowych prawie 600 stanowiły przedsiębiorstwa zajmujące się handlem artykułami spożywczymi, 450 zaś zajmowało się handlem tekstyliami. Wśród placówek handlu detalicznego 19 400 stanowiły sklepy branży spożywczej, 6 tys. branży odzieżowej i skórzaney, 1 tys. specjalizowało się w handlu artykułami metalowymi i sprzętem elektrotechnicznym, 800 prowadziło handel węglem, 600 zajmowało się handlem artykułami papierniczymi, 500 specjalizowało się w handlu kosmetykami, artykułami chemicznymi i optycznymi. W kwietniu 1944 r. w dystrykcie krakowskim było 10 496 firm handlowych, z tego 691 dużych przedsiębiorstw prowadzących handel hurtowy. Wśród dużych firm handlowych 203 zajmowało się handlem artykułami spożywczymi. Spośród pozostałych branż handlu 358 wielkich firm handlowych¹¹ znaj-

¹¹ T. Filippi (1949–1957, s. 135) podaje, że w okresie okupacji w Krakowie funkcjonowało w handlu hurtowym 370 firm zatrudniających 3,5 tys. pracowników, w handlu detalicznym ok. 3 tys. firm, w których pracowało 11 tys. osób.

dowało się w Krakowie. Oprócz tego funkcjonowały 132 firmy pośredniczące w handlu (ANKr., IPHKr. II 99). Jak zauważa R. Battaglia, w okresie okupacji nastąpił w dystrykcie krakowskim, a zwłaszcza w Krakowie rozwój handlu hurtowego, przed wojną niezbyt mocno rozwiniętego. Sprzyjał temu fakt, że Kraków był stolicą GG (Battaglia 1950, s. 157). Z czasem dużą rolę zaczął odgrywać hurt nielegalny, prowadzony przez Polaków, często przy pomocy Niemców. Zresztą w handlu hurtowym zarówno legalnym, jak i nielegalnym łapownictwo i nadużycia były największe, a powodem była reglamentacja towarów. Pewną nowość stanowili osiedleni w latach 1940 i 1941 przez administrację niemiecką tzw. kupcy hamburscy, którzy przejęli zaopatrywanie ludności wiejskiej w różne artykuły, częściowo przez sprzedaż spółdzielniom i pojedynczym kupcom, jak też bezpośrednio konsumentom. Utworzyli oni własną centralę zaopatrzenia, która wykazywała wysokie obroty (Battaglia 1950, s. 158). Ponadto zakup produktów rolnych i zaopatrzenie rolnictwa w nawozy sztuczne, nasiona itp. zaczęły koncentrować się stopniowo w państwowej centrali rolniczej, która do kontaktu z bezpośrednimi konsumentami wykorzystywała spółdzielnie rolnicze lub pojedynczych kupców. Również i w tej dziedzinie handel nielegalny stanowił, pomimo dużego ryzyka, źródło zaopatrzenia dla części społeczeństwa.

Władze niemieckie wprowadziły w GG karty żywnościowe w celu reglamentowania przydziałów żywności. Otrzymało je 6–7 mln osób. Mieszkańcy wsi, tzw. Selbstversorger nie otrzymali takich kart (Skalniak 1979, s. 9). Dzienna wartość kaloryczna żywienia w Krakowie wynosiła w 1940 r. 617 kalorii dla osoby zatrudnionej w zakładzie państwowym, 580 kalorii dla osoby zatrudnionej w zakładzie prywatnym lub niepracującej. Wartość ta była nieco wyższa w Warszawie¹². Natomiast dla ludności żydowskiej dzienna racja żywności wynosiła 200–300 kalorii. W październiku 1943 r. miała miejsce reforma aprowizacyjna, która nieco poprawiła sytuację żywnościową, niemniej jednak nadal przydziały były poniżej minimum biologicznego. W wyniku tej reformy wzrosły przydziały kartkowe, co spowodowane było coraz niższą wydajnością pracy niedożywionych robotników. Od jesieni 1943 r. wartość najniższej normy wynosiła 939 kalorii, a dla ciężko pracujących 2093. Niestety nie przekładało się to na realizację w praktyce, gdyż szacuje się, że zaopatrzenie wystarczało na pokrycie ok. dwie trzecie przydziałów kartkowych. Braki dotyczyły zarówno żywności, jak i innych artykułów, w tym higienicznych (Chwałba 2002, s. 391). Zrozumiałe jest więc, że przy takich przydziałach ludność Krakowa, chcąc się utrzymać przy życiu, zmuszona była nabywać towary w handlu nielegalnym.

Według spisu z 15 października 1941 r. w sektorze „handel i komunikacja” w dystrykcie krakowskim funkcjonowało 28 969 zakładów zatrudniających

¹² Dzienna wartość kaloryczna przydziałów żywności dla konsumenta niemieckiego wynosiła w latach 1939–1943 średnio 2016 kalorii (Skalniak 1979, s. 10).

prawie 101 tys. osób. W samym Krakowie działało 5877 zakładów zatrudniających 37,5 tys. osób – por. tabela 1 (*Spis...* 1967, s. 37).

Tabela 1. Liczba przedsiębiorstw i zatrudnionych w handlu i komunikacji w dystrykcie krakowskim w czasie okupacji hitlerowskiej (stan na 15 października 1941 r.)

Powiat	Liczba przedsiębiorstw	Liczba zatrudnionych
Kraków – miasto	5 877	37 491
Tarnów	2 941	10 322
Nowy Sącz	2 287	8 915
Rzeszów	1 881	6 292
Dębica	1 872	6 039
Kraków – powiat	3 003	5 370
Jarosław	2 028	5 028
Jaśło	1 783	4 861
Miechów	2 407	4 469
Nowy Targ	1 450	3 914
Sanok	1 062	3 013
Przemyśl	911	2 791
Krosno	1 467	2 722
Razem	28 969	100 849

Źródło: (*Spis...* 1969, s. 37–38).

Najwięcej firm oraz zatrudnionych w handlu i komunikacji znajdowało się w Krakowie. W powiecie tarnowskim liczba przedsiębiorstw tej kategorii była o połowę mniejsza w stosunku do stolicy GG. Najmniej firm działało w powiecie przemyskim. Pod koniec 1943 r. wyraźnemu zmniejszeniu uległa liczba przedsiębiorstw handlowych na badanym obszarze (por. tabela 2).

Zasadnicze zmiany własnościowe w handlu krakowskim dokonały się w pierwszych dwóch latach okupacji. Izba Przemysłowo-Handlowa notowała w Krakowie w 1939 r. prawie 5,6 tys. przedsiębiorstw handlowych (Skrzywan 1946, s. 131). W kolejnych latach nastąpił spadek liczby firm handlowych do 3,2 tys. w 1941 r. W ostatniej fazie okupacji liczba ta spadła do 2,6 tys. (Jastrzębowski 1946, s. 314). Jeżeli chodzi o strukturę własnościową, to w 1941 r. dominowały firmy zarządzane przez właścicieli polskich (88%), następnie przez powierników (7%) i właścicieli niemieckich (5%). W strukturze branżowej przeważały przedsiębiorstwa z branży spożywczej (60%) oraz odzieżowe i obuwnicze (13%). Najmniej było firm prowadzących obrót urządzeniami domowymi (ok. 2%). Zdecydowana przewaga liczby firm polskich widoczna była we wszystkich branżach handlowych (por. tabela 3).

Tabela 2. Liczba przedsiębiorstw i zatrudnionych w handlu detalicznym w Krakowie i dystrykcie krakowskim w czasie okupacji hitlerowskiej (stan na 31 grudnia 1943 r.)

Powiat	Liczba przedsiębiorstw	Liczba zatrudnionych
Kraków – miasto	2 375	7 397
Miechów	973	2 536
Kraków – powiat	964	2 418
Nowy Sącz	768	2 273
Tarnów	738	2 087
Jasło	684	1 888
Jarosław	581	1 663
Rzeszów	527	1 429
Dębica	660	1 033
Krosno	385	1 027
Nowy Targ	233	810
Sanok	206	604
Przemyśl	256	598
Razem	9 550	25 763

Źródło: (ANKr., IPHKr II 97).

Tabela 3. Przedsiębiorstwa handlu detalicznego w Krakowie w końcu 1941 r.

Branża handlowa	Przedsiębiorstwa zarządzane przez właścicieli		Przedsiębiorstwa powiernicze (głównie żydowskie)	Razem
	niemieckich	polskich		
Artykuły spożywcze	69	1 829	31	1 929
Artykuły odzieżowe i obuwie	25	340	59	424
Artykuły żelazne i metalowe	25	127	41	193
Artykuły chemiczno-kosmetyczne	14	122	40	176
Artykuły drewniane i papiernicze	14	131	17	162
Różne	4	160	13	177
Węgiel	0	68	3	71
Urządzenia domowe	6	39	17	62
Razem	157	2 816	221	3 194

Źródło: (Skrzywan 1946, s. 133).

Firmy polskie zajmowały również pierwsze miejsce w strukturze obrotów ogółem (54,2%), na drugim miejscu były przedsiębiorstwa zarządzane przez właścicieli niemieckich (25%), a następnie firmy powiernicze (20,8%). Natomiast

średnie obroty przypadające na jedno przedsiębiorstwo były zdecydowanie wyższe w przypadku firm niemieckich, następnie powierniczych i kolejno polskich. Dane te wskazują na to, że w strukturze firm niemieckich dominowały przedsiębiorstwa duże, natomiast wśród firm polskich małe. Z ogólnej liczby zatrudnionych w handlu detalicznym w Krakowie w 1941 r. 62,9% przypadało na firmy polskie, 23,7% na niemieckie i 13,4% na przedsiębiorstwa powiernicze. Wszystkie te firmy zatrudniały 248 Niemców (3,9% ogółu zatrudnionych w omawianych przedsiębiorstwach). Zdecydowana większość z nich zaangażowana była w firmach zarządzanych przez Niemców, w firmach polskich były to pojedyncze przypadki (por. tabela 4).

Tabela 4. Obroty i zatrudnienie w przedsiębiorstwach handlu detalicznego w Krakowie w 1941 r.

Wyszczególnienie	Przedsiębiorstwa zarządzane przez właścicieli		Przedsiębiorstwa powiernicze (głównie żydowskie)	Razem
	niemieckich	polskich		
Obroty ogółem (w tys. zł)	72 069	156 122	59 961	288 152
Obroty na jedno przedsiębiorstwo (w tys. zł)	459	55	259	–
Liczba zatrudnionych ogółem	1506	3993	849	6348
– w tym Niemców	192	4	52	248

Źródło: (Skrzywan 1946, s. 133).

Tabela 5. Struktura gałęziowa handlu detalicznego w Krakowie i dystrykcie krakowskim (stan na 31 grudnia 1943 r.)

Gałąź handlu	Liczba firm	Liczba zatrudnionych
Artykuły spożywcze	5 025	11 729
Artykuły odzieżowe i skórzane	1 171	3 667
Szkło, ceramika	190	588
Artykuły metalowe	390	1 455
Artykuły chemiczne i drogeryjne	422	1 402
Artykuły drewniane i papiernicze	476	1 654
Artykuły wielobranżowe	1 692	4 466
Węgiel i materiały budowlane	184	802
Razem	9 550	25 763

Źródło: (ANKr., IPHKr II 97).

W Krakowie i dystrykcie krakowskim pod koniec 1943 r. funkcjonowało 9550 firm handlowych, które zatrudniały 25 763 osoby. Najwięcej przedsiębiorstw prowadziło handel artykułami spożywczymi, na kolejnej pozycji znajdował się handel artykułami wielobranżowymi, następnie odzieżą i wyrobami skórzanymi (por. tabela 5).

W 1943 r. w Krakowie funkcjonowało 2375 firm handlu detalicznego, co stanowiło 70% ich całkowitej liczby z 1941 r. Spadek liczby tych przedsiębiorstw nastąpił prawie we wszystkich branżach handlowych (z wyjątkiem artykułów chemicznych i drogeryjnych, wielobranżowych oraz węgla i materiałów budowlanych) – por. tabela 6. Zasadniczym powodem tak istotnej redukcji firm handlowych były kłopoty z zaopatrzeniem w towary.

Tabela 6. Struktura gałęziowa handlu detalicznego w Krakowie (stan na 31 grudnia 1943 r.)

Gałąź handlu	Liczba firm	Liczba zatrudnionych
Artykuły spożywcze	1 306	3 203
Artykuły odzieżowe i skórzane	301	1 126
Artykuły drewniane i papiernicze	164	772
Artykuły chemiczne i drogeryjne	188	698
Artykuły wielobranżowe	204	681
Artykuły metalowe	97	476
Węgiel i materiały budowlane	73	260
Szkło, ceramika	42	181
Razem	2 375	7 397

Źródło: (ANKr., IPHKr II 97).

Struktura firm handlu detalicznego w układzie powiatów dystryktu krakowskiego w 1943 r. wskazuje na przewagę przedsiębiorstw prowadzących obrót artykułami spożywczymi i wielobranżowymi. Wyjątek stanowią tutaj powiat dębicki, w którym na pierwszym miejscu lokalizował się handel artykułami odzieżowymi i skórzanymi, oraz sanocki, miechowski i nowotarski, z dominacją firm wielobranżowych. Wśród firm handlowych w powiatach najślabiej reprezentowana była branża „węgiel i materiały budowlane” (od 0,8% ogółu firm handlu detalicznego w powiecie dębickim, krakowskim i krośnieńskim do 2,3% w powiecie tarnowskim) oraz „szkło i ceramika” (od 1% firm handlowych w powiecie sanockim do 3,6% w powiecie krośnieńskim i 3,8% w powiecie rzeszowskim) – por. tabela 7. Natomiast najwięcej firm handlowych było w Krakowie oraz w powiatach: miechowskim, krakowskim i nowosądeckim. Najmniej tego typu firm funkcjonowało w powiatach: sanockim, nowotarskim i przemyskim (por. tabela 2).

Tabela 7. Liczba przedsiębiorstw handlu detalicznego w powiatach dystryktu krakowskiego w czasie okupacji hitlerowskiej (stan na 31 grudnia 1943 r.)

Gałąź handlu	Powiaty											
	dębicki	jasielski	jaro- sławski	krakow- ski	kroś- nieński	mie- chowski	nowosą- decki	nowo- tarski	prze- myski	rzeszow- ski	sanocki	tarnow- ski
Artykuły spożywcze	42	338	225	672	163	252	401	44	98	324	63	518
Artykuły odzieżowe i skórzane	117	81	76	89	53	118	123	35	40	71	22	45
Szkło, ceramika	13	9	9	15	14	29	10	3	5	20	2	20
Artykuły metalowe	40	33	24	45	21	33	20	9	11	25	9	23
Artykuły chemiczne i drogerijne	21	21	32	18	17	34	23	12	22	14	7	13
Artykuły drewniane i papiernicze	25	38	43	30	21	32	28	14	18	30	7	26
Artykuły wielobranżowe	18	156	166	84	93	455	147	111	57	31	93	77
Węgiel, materiały budowlane	5	8	6	8	3	20	16	5	5	12	3	17
Razem	660	684	581	964	385	973	768	233	256	527	206	738

Źródło: opracowanie własne na podstawie (ANKr., IPHKr II 97).

Tabela 8. Liczba zatrudnionych w handlu detalicznym w powiatach dystryktu krakowskiego w czasie okupacji hitlerowskiej (stan na 31 grudnia 1943 r.)

Gałąź handlu	Powiaty												
	dębicki	jasielski	jaro- sławski	krakow- ski	kroś- nieński	mie- chow- ski	nowosą- decki	nowo- tarski	prze- myski	rzeszow- ski	sanocki	tarnow- ski	
Artykuły spożywcze	612	903	627	1 604	421	617	1 087	171	211	797	168	1 308	
Artykuły odzieżowe i skórzane	209	223	272	258	148	313	380	121	103	209	110	195	
Szkło, ceramika	18	25	25	36	31	80	36	10	9	63	8	63	
Artykuły metalowe	81	119	79	146	62	105	111	41	33	81	32	89	
Artykuły chemiczne i drogeryjne	32	63	94	47	52	96	78	57	45	41	23	75	
Artykuły drewniane i papiernicze	44	117	122	76	56	71	94	56	43	98	22	85	
Artykuły wielobranżowe	20	396	421	202	228	1 188	391	320	119	86	215	199	
Węgiel, materiały budowlane	17	42	23	49	29	64	96	34	35	54	26	73	
Razem	1 033	1 888	1 663	2 418	1 027	2 536	2 273	810	598	1 429	604	2 087	

Źródło: opracowanie własne na podstawie (ANKr., IPHKr II 97).

W zależności od branży zróżnicowana była wielkość zatrudnienia. Branża spożywcza zatrudniała ok. 46% ogółu osób pracujących w handlu detalicznym, firmy wielobranżowe ok. 17%, a odzieżowe i skórzane w granicach 14%. Natomiast firmy prowadzące obrót węglem i materiałami budowlanymi dawały zatrudnienie 3% osób pracujących w handlu detalicznym (por. tabela 8).

W 1944 r. stosunkowo niewiele (ok. 7%) firm w handlu detalicznym w Krakowie należało do właścicieli niemieckich. Stanowiło to o 2% więcej niż w 1941 r. W dystrykcie krakowskim było to ok. 5% ogółu firm (por. tabela 9).

Tabela 9. Liczba firm w handlu detalicznym w Krakowie i dystrykcie krakowskim według narodowości właścicieli (stan według spisu w dniu 30 kwietnia 1944 r.)

Powiat	Liczba firm ogółem	Liczba firm według własności	
		niemieckich	innych
Kraków – miasto	2 960	209	2 751
Kraków – powiat	1 083	16	1 067
Miechów	934	5	929
Nowy Sącz	783	54	729
Tarnów	745	28	717
Jasło	663	25	638
Dębica	573	26	547
Rzeszów	550	17	533
Jarosław	538	31	507
Przemyśl	246	29	217
Nowy Targ	239	27	212
Krosno	160	16	144
Sanok	199	17	182
Razem	9 673	500	9 173

Źródło: (ANKr., IPHKr II 99).

Zróżnicowana była liczba ludności przypadająca na firmę handlową w dystrykcie krakowskim, od 108 osób w Krakowie, po 1220 osób w powiecie krośnieńskim (por. tabela 10).

Pod koniec okupacji najwięcej firm zajmujących się handlem hurtowym (bez artykułów żywnościowych) w dystrykcie krakowskim funkcjonowało w Krakowie (73,4% ogółu tych firm), najmniej w powiecie krakowskim (0,6% ogółu przedsiębiorstw hurtowych) – por. tabela 11.

Spośród 488 firm handlu hurtowego funkcjonujących w Krakowie i dystrykcie krakowskim 256 należało do właścicieli niemieckich, 208 do polskich, 20 ukraińskich oraz 4 do innych narodowości.

Tabela 10. Liczba ludności przypadająca na firmę handlową detaliczną w dystrykcie krakowskim (stan na 30 kwietnia 1944 r.)

Powiat	Liczba ludności (w tys.)	Liczba sklepów detalicznych	Liczba ludności przypadająca na sklep detaliczny
Kraków – miasto	319	2 960	108
Kraków – powiat	417	1 083	385
Miechów	342	934	365
Nowy Sącz	278	783	355
Tarnów	303	745	406
Jasło	247	663	373
Dębica	285	573	500
Rzeszów	213	550	386
Jarosław	326	538	606
Przemyśl	217	246	882
Nowy Targ	160	239	669
Krosno	195	160	1 220
Sanok	19	199	900

Źródło: (ANKr., IPHKr II 99).

Władze okupacyjne ustaliły, że w każdym powiecie powinna istnieć jedna firma handlu hurtowego, obsługująca w warunkach zbliżonych do monopolu wszystkie firmy detaliczne w okręgu. Właścicielami takich firm mogli być wyłącznie Niemcy (Skrzywan 1946, s. 132). Również jedynie niemieckie firmy handlowe mogły prowadzić handel zagraniczny. Z czasem handel hurtowy, głównie polski, rozwijał się nielegalnie (często przy pomocy Niemców). W związku z reglamentacją towarów pojawiały się nadużycia i łapownictwo¹³. Akcja redukcji przedsiębiorstw handlowych w latach 1942–1943 dotyczyła wyłącznie firm polskich. W 1944 r. prowadzono dalszą likwidację polskich przedsiębiorstw handlowych. Sklepy zamykano, a właściciele wywożono na roboty do Niemiec (Battaglia 1950, s. 159).

Okupant zmierzał do uniezależnienia cen na oficjalnym rynku od popytu i podaży towarów oraz ustalenia ich przez czynniki urzędowe. Na wzór Reichs-

¹³ Największe pole do korupcji stwarzała dwoistość rynku towarów objętych reglamentacją lub monopolem, tj. wszystkich ważniejszych artykułów rolnych, żelaza, stali, metali kolorowych, wyrobów włókienniczych, węgla, koksu, artykułów chemicznych, skór, produktów naftowych, alkoholu, wyrobów tytoniowych, materiałów budowlanych i wielu innych. Ceny artykułów przemysłowych na rynku legalnym były w 1942 r. ok. 20 razy, a spożywczych ok. 40–50 razy niższe niż na rynku nielegalnym. Oba rynki zazębiały się w działalności gospodarczej jednostek, przedsiębiorstw i instytucji (Jastrzębowski 1946, s. 223–227, Skalniak 1966, s. 138).

Tabela 11. Firmy handlu hurtowego w Krakowie i dystrykcie krakowskim (stan na 30 kwietnia 1944 r.)

Powiat	Liczba firm handlowych hurtowych ^a
Kraków – miasto	358
Kraków – powiat	3
Miechów	14
Nowy Sącz	7
Tarnów	19
Jaśło	13
Dębica	25
Rzeszów	10
Jarosław	11
Przemyśl	8
Nowy Targ	5
Krosno	5
Sanok	10
Razem	488

^a bez 203 hurtowni spożywczych

Źródło: (ANKr., IPHKr II 99).

kammer für Preisbildung, która w Rzeszy była naczelną władzą w tym zakresie, został powołany w GG Urząd Kształtowania Cen (Kłosiński 1947, s. 110–111). W listopadzie 1939 r. zostały ustanowione ceny normatywne na produkty rolne, utrzymane na poziomie cen z sierpnia 1939 r. W styczniu 1940 r. wydano zarządzenie, które obok kary więzienia wprowadziło karę śmierci za podwyższanie cen normatywnych, ukrywanie towarów w celu wywołania podwyżki cen oraz sprzedaż towarów przez producenta, poza oficjalną drogą handlową. 12 kwietnia 1940 r. zostało wydane rozporządzenie o kształtowaniu cen w GG (Dziennik Rozporządzeń... 1940). Oficjalne ceny detaliczne produktów spożywczych zostały podwyższone o 60% w stosunku do cen z sierpnia 1939 r. Następne rozporządzenie w sprawie kształtowania cen za surowce, towary włókiennicze i inne zostało wydane 15 kwietnia 1942 r.¹⁴ Według tego rozporządzenia marże w hurcie dla przedsiębiorstw handlu detalicznego nie mogły przekraczać 15% ceny nabycia towarów. Za nieprzestrzeganie tego rozporządzenia przewidziane były sankcje karne. Oficjalne ceny towarów były wielokrotnie niższe od cen na rynku nielegalnym, ponadto zarówno jedne, jak i drugie wykazywały stałą tendencję

¹⁴ Zarządzenie to obowiązywało od 15 maja 1942 r.

wzrostową. Szczególnie duża zwyżka cen nastąpiła w lipcu 1944 r. (Skalniak 1979, s. 16–18). Do handlu zaliczano również gastronomię. Ten dział gospodarki w Krakowie w okresie okupacji obejmował ok. 360 firm zatrudniających 3000 pracowników (Filippi 1949–1957, s. 135). Z tej branży usunięto licznie reprezentowanych właścicieli żydowskich. Powstało szereg przedsiębiorstw gastronomicznych wyłącznie niemieckich, ewentualnie firm żydowskich i polskich przejętych przez Niemców. W większych ośrodkach coraz więcej firm otrzymywało napis „nur für Deutsche” (Battaglia 1950, s. 177). Lokalną organizacją branży gastronomicznej zrzeszającą restauratorów było Stowarzyszenie Przemysłowe Restauratorów i Pokrewnych Zawodów w Krakowie. Stowarzyszenie to powstało jeszcze przed wojną. W 1940 r. liczyło 420 członków (Przegląd Gospodarki... 1940, s. 18). W czasie okupacji celem zrzeszenia było reprezentowanie jego członków wobec władz niemieckich.

W 1943 r. w dystrykcie krakowskim funkcjonowało ogółem ok. 1900 różnego rodzaju przedsiębiorstw gastronomicznych (szynki, restauracje, stołówki, kawiarnie, herbaciarnie), bez instytucji, takich jak kasyna, kantyny, kuchnie zakładowe itd., których było ok. 600 (ANKr, IPHKr. II 97). Przedsiębiorstwa gastronomiczne posiadały ogółem 115 750 miejsc siedzących. Z tego najwięcej oferowały firmy w Krakowie (por. tabela 12).

Tabela 12. Liczba miejsc siedzących w obiektach gastronomicznych w Krakowie i dystrykcie krakowskim w 1943 r.

Powiat	Liczba miejsc siedzących w obiektach gastronomicznych	
	restauracje niemieckie	restauracje mieszane i polskie
Kraków – miasto	10 790	14 858
Kraków – powiat	434	13 609
Dębica	1 020	5 164
Jarosław	640	8 650
Jasło	180	6 035
Krosno	370	3 996
Miechów	60	4 150
Nowy Targ	3 718	7 676
Nowy Sącz	2 918	7 528
Przemyśl	1 220	2 653
Rzeszów	1 500	4 516
Sanok	250	3 466
Tarnów	900	9 449
Razem	24 000	91 750

Źródło: (ANKr., IPHKr II 97).

Duża liczba miejsc w lokalach gastronomicznych w Krakowie przeznaczonych wyłącznie dla Niemców wynikała m.in. z dynamicznie rosnącej tutaj w okresie okupacji liczby ludności niemieckiej. Przed wojną w Krakowie i na terytorium późniejszego dystryktu krakowskiego mieszkało ok. 4,2 tys. osób narodowości niemieckiej. Natomiast wiosną 1944 r. w Krakowie było już ok. 30 tys. ludności niemieckiej, ponadto stacjonowało ok. 4 tys. niemieckich policjantów i 6–8 tys. wojskowych (Chwalba 2002, s. 37). W stolicy GG obok wykwintnych restauracji i kawiarni funkcjonowały różne tanie, podrzędne lokale gastronomiczne (Chwalba 2002, s. 413–415). Właściciele najlepszych, ekskluzywnych restauracji dbali zarówno o wystrój, jak i o bufet.

4. Handel nielegalny w Krakowie i dystrykcie krakowskim

Handel legalny pozwalał w znikomym stopniu na zaspokojenie potrzeb ludności, a przez system niskich sztywnych cen artykułów roślinnych i zwierzęcych nie stwarzał warunków do rozwoju produkcji rolnej. Dlatego też obok rynku oficjalnego rozwinął się w GG handel nielegalny, zabroniony i tępiony przez okupanta (Smoliński 1947, s. 184). Ze względu na zawieranie transakcji w ukryciu nie można ustalić rozmiarów podaży towarów na rynku nielegalnym, jak też wielkości popytu na nie (Łuczak 1979, s. 426). W czerwcu 1943 r. Wydział ds. Kształtowania Cen szacował, że pokrywał on przynajmniej jedną trzecią całego zapotrzebowania, a w miastach nawet ponad połowę. Rada Główna Opiekuńcza oceniała zaś, że nawet trzy czwarte zaopatrzenia w produkty żywnościowe pochodziło z handlu nielegalnego (Schwaneberg 2009, s. 148). Towary na rynku nielegalnym pochodziły z zasobów ukrywanych przed okupantem lub też ze źródeł pozostających w bezpośredniej dyspozycji władz okupacyjnych, które trafiały do sprzedaży w drodze przekupstwa. Dużym dostawcą masy towarowej dla handlu nielegalnego było rolnictwo. Dla tego sektora gospodarki zbyt produktów na nielegalnym rynku był ekonomiczną koniecznością (Sikorski 1971, s. 62). Nielegalnie trafiały również do obrotu wyroby rzemiosła i drobnego przemysłu. Wielkimi dostawcami towarów na ten rynek byli sami okupanci. Od Niemców można było nabyć prawie wszystko, i to w dużych ilościach. Rynek nielegalny rozmiarami obrotów przewyższał znacząco rynek legalny (Skalniak 1979, s. 13). Na rynku tym charakterystyczna była duża liczba działających pośredników, często zorganizowanych w większe grupy, jak też pojedynczych szmuglerów.

W Krakowie handel nielegalny koncentrował się na Rynku Głównym w okolicach Sukiennic oraz na placach: Kleparskim, Biskupim i Szczepańskim. Najbardziej znanym była tzw. Tandeta zlokalizowana w dzielnicy Kazimierz na placu Żydowskim (Smoliński 1947, s. 185). Handlowano tutaj różnymi wyrobami, w tym również artykułami użytkowymi. W Krakowie istotną pozycję w handlu artyku-

łami żywnościowymi stanowiło mięso i jego przetwory. W Piaskach Wielkich pod Krakowem znajdowała się nielegalna ubojnia zwierząt hodowlanych, będąca źródłem zaopatrzenia w te towary. W proceder ten zaangażowanych było wiele firm pośredniczących, jak też drobnych szmuglerów, którzy sami wystawiali towar na ulicy, sprzedawali go pokątnie w bramach i mieszkaniach (Skrzywan 1946, s. 135; Chwałba 2002, s. 398–404).

Podczas gdy oficjalna gospodarka wojenna była trzymana w ryzach przez ustalone ceny maksymalne, nielegalny rynek charakteryzował się bardzo dużym i stałym wzrostem cen (Schwaneberg 2009, s. 146). Reglamentacja oraz niewystarczająca podaż artykułów, szczególnie żywnościowych, oraz mało elastyczny popyt powodowały ten znaczący wzrost cen (Skalniak 1966, s. 132).

W latach 1941–1944 ceny artykułów żywnościowych na rynku nielegalnym były w Krakowie wyższe niż w dystrykcie krakowskim, ale np. w 1942 r. niższe niż w GG. Jednocześnie ceny te były niekiedy nawet kilkudziesięciokrotnie wyższe od cen urzędowych (por. tabele 13 i 14).

Tabela 13. Ceny urzędowe i na rynku nielegalnym wybranych artykułów spożywczych w GG i Krakowie w 1942 r.

Nazwa artykułu	Jednostka miary	Cena		
		urzędowa	wolnorynkowa	
			GG	Kraków
Chleb żytni	zł/kg	0,45	17,81	11,00
Mąka pszenna	zł/kg	0,70	23,98	17,41
Cukier	zł/kg	1,60	54,44	52,70
Mięso wołowe	zł/kg	3,00	33,10	22,20
Jaja	zł/kg	0,12	2,87	1,96

Źródło: (Skalniak 1979, s. 39).

Tabela 14. Przeciętne ceny wybranych artykułów żywnościowych na rynku nielegalnym w Krakowie i dystrykcie krakowskim w latach 1941–1944 (w zł/kg)

Nazwa artykułu	1941		1942		1943		1944	
	Kraków	dystrykt	Kraków	dystrykt	Kraków	dystrykt	Kraków	dystrykt
Chleb	8,17	5,16	11,80	7,94	10,88	8,78	5,33	7,19
Ziemniaki	1,90	0,96	2,24	1,55	2,91	1,42	2,83	1,65
Wieprzowina	18,70	10,79	40,04	24,76	114,17	73,41	116,67	76,93
Masło	35,62	25,77	86,00	57,00	197,50	130,60	230,83	160,02
Cukier	17,00	13,73	50,50	37,8	87,67	68,54	85,17	73,26
Sól	0,67	0,73	1,60	1,56	2,91	2,23	2,45	2,36

Źródło: (Łuczak 1979, s. 426–427).

Rynek nielegalny działał zwykle w kierunku przeciwnym niż dążenia administracji niemieckiej. Różnorodne były też metody jego zwalczania przez okupanta. Władze policyjne niejednokrotnie konfiskowały towary, lecz pomimo różnorodności stosowanych opresji handel ten przybierał coraz bardziej jawny charakter (Skalniak 1979, s. 14). Władze niemieckie w pewnym stopniu tolerowały tę formę zaopatrzenia ludności, a stałe represje były z jednej strony demonstracją siły wobec ludności, z drugiej okazją do brania łapówek, a samo konfiskowanie towarów stanowiło wydajne źródło dochodów (Jastrzębowski 1946, s. 361–362). Należy również zaznaczyć, że do 1942 r. armia niemiecka uzupełniała przydziały żywności zakupami na rynku nielegalnym po obowiązujących tam cenach. Naczelne dowództwo niemieckich sił zbrojnych wydało wyraźny zakaz dokonywania takich zakupów (Skalniak 1979, s. 15). Na temat nielegalnego rynku w GG istniały wśród sprawujących tam władzę dygnitarzy duże różnice zdań. Część członków rządu GG, w tym sam Frank, opowiadało się za całkowitą likwidacją nielegalnego handlu, część zaś opowiadała się za tolerowaniem w umiarkowanych granicach nielegalnego handlu twierdząc, że spełnia ważne uzupełniające funkcje w oficjalnej gospodarce (Łuczak 1979, s. 440–441; Schwaneberg 2009, s. 149).

5. Podsumowanie

Badania zaprezentowane w niniejszym artykule miały na celu pokazanie funkcjonowania handlu legalnego stacjonarnego w Krakowie i dystrykcie krakowskim w okresie okupacji niemieckiej. Analizując dostępne dane statystyczne dotyczące badanych zagadnień, można stwierdzić, że w okresie okupacji następował spadek liczby firm handlu detalicznego zarówno w całym dystrykcie, jak i w Krakowie. Największe spadki nastąpiły w pierwszych dwóch latach okupacji. Było to spowodowane trudnościami z zaopatrzeniem w towary, a w późniejszych latach okupacji również tendencjami do koncentracji w handlu. W strukturze własnościowej przedsiębiorstw handlu detalicznego zdecydowanie najczęściej było firm polskich, przedsiębiorstwa powiernicze zajmowały drugie miejsce, a zarządzane przez właścicieli niemieckich trzecie, z niewielką tendencją wzrostową pod koniec okupacji. Wśród firm niemieckich dominowały przedsiębiorstwa duże. Średnia wartość obrotów na jedną firmę była tutaj najwyższa. Struktura firm polskich charakteryzowała się przewagą małych placówek, w których przeciętny obrót na jedno przedsiębiorstwo był wielokrotnie niższy niż w przypadku firm niemieckich. Niemieckie placówki handlowe detaliczne zajmowały drugie miejsce pod względem liczby zatrudnionych w handlu po firmach polskich i przed powierniczymi. W Krakowie i dystrykcie krakowskim dominowały firmy detaliczne zajmujące się handlem artykułami spożywczymi, artykułami wielobranżowymi,

odzieżą i wyrobami skórzanymi. Taka struktura charakterystyczna była również dla większości powiatów dystryktu krakowskiego, jak też dla wielkości zatrudnienia. Najwięcej firm handlowych detalicznych było w Krakowie oraz powiatach krakowskim i nowosądeckim, najmniej zaś w powiatach: sanockim, nowotarskim i przemyskim. Handel hurtowy w dystrykcie krakowskim zlokalizowany był głównie w Krakowie, w którym mieściła się zdecydowana większość tego typu placówek. Zarówno w Krakowie, jak i w całym dystrykcie krakowskim w okresie okupacji nastąpił wzrost liczby tego typu firm. W odróżnieniu od handlu detalicznego w strukturze własnościowej przeważali Niemcy. Reglamentacja towarów (system kartkowy), niskie przydziały żywności i brak możliwości ich realizacji sprzyjały rozwojowi handlu nielegalnego. Stanowił on ważne źródło zaopatrzenia mieszkańców w potrzebne produkty, których ceny były znacznie wyższe niż w obrocie legalnym (niekiedy nawet kilkudziesięciokrotnie).

Literatura

- Archiwum Narodowe w Krakowie (ANKr.), Akta Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie (IPHKr)
- ANKr., IPHKr II 2, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Korespondencja z pierwszych miesięcy okupacji, 1939 r., IX–XI.
- ANKr., IPHKr II 4, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Materiały przeznaczone dla władz okupacyjnych o stanie przemysłu i handlu, 1939 r., IX–XI.
- ANKr., IPHKr II 7, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Zestawienia kandydatów a) do prowadzenia przedsiębiorstw, b) do objęcia stanowiska powierników.
- ANKr., IPHKr II 91, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Materiały zgromadzone do wydawnictwa, 1942–1943 r.
- ANKr., IPHKr II 97, Grupa Główna „Gospodarka i Ruch” w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie. Materiały zgromadzone do wydawnictwa, 1943–1944 r.
- ANKr. IPHKr II 99. Grupa Główna „Gospodarka Przemysłowa i Ruch” w Izbie okręgowej dla gospodarki ogólnej w Krakowie. Materiały zgromadzone do wydawnictwa „Monographie der wirtschaftlichen Struktur des Distriktes Krakau” 1943–1944.
- Battaglia R. (1950), *Dzieje gospodarcze okręgu krakowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej*, Kraków (maszynopis), ANKr., IPHK 29.
- Chwalba A. (2002), *Kraków w latach 1939–1945. Dzieje Krakowa*, t. 5, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa, 1941, nr 122.
- Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów, 1940, cz. I.
- Filippi T. (1949–1957), *Życie gospodarcze (w:) Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, „Rocznik Krakowski”, t. 31.

- Gawryszewski A. (2005), *Ludność Polski w XX wieku*, Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa.
- Głowiński T. (2012), *Feliks Młynarski 1884–1972*, GAJT, Wrocław.
- Jastrzębowski W. (1946), *Gospodarka niemiecka w Polsce: 1939–1944*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa.
- Kłosiński T. (1947), *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie. Badania nad Okupacją Niemiecką w Polsce*, t. 2, z. 1, Poznań.
- Kłusek M. (2013), *Państwowy Bank Rolny w latach 1919–1949*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa.
- Loose I. (2007), *Kredite für NS-Verbrecher. Die deutsche Kreditinstitute in Polen und die Ausraubung der polnischen und jüdischen Bevölkerung 1939–1945*, Institut für Zeitgeschichte, München.
- Loose I. (2014), *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* (w:) *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa.
- Lów A., Roth M. (2014), *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*, przeł. E. Kowynia, TAIWPN Universitas, Kraków.
- Łuczak C. (1979), *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Młynarski F. (1971), *Wspomnienia*, PWN, Warszawa.
- Morawski W. (2002), *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Müller T. (1943), *Landeskunde des Generalgouvernements. Im Auftrage der Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des Generalgouvernements*, Krakau.
- Pospieszański K.M. (1958), *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*, cz. 2: *Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, Poznań.
- Przegląd Gospodarki Społecznej. Organ Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie, R. 1940.
- Rączy E. (2014), *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim w latach 1939–1945*, Uniwersytet Rzeszowski, Instytut Pamięci Narodowej, Rzeszów.
- Schwaneberg S. (2009), *Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1(14).
- Sikorski B. (1971), *Handel Warszawy okupacyjnej* (w:) *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, Studia Warszawskie, t. 7, Warszawa.
- Skalniak F. (1966), *Bank emisyjny w Polsce 1939–1945*, PWE, Warszawa.
- Skalniak F. (1976), *Polityka pieniężna i budżetowa tzw. Generalnego Gubernatorstwa narzędziem finansowania potrzeb III Rzeszy*, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa.
- Skalniak F. (1979), *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa.
- Skrzywan W. (1946), *Uwagi o gospodarczych dziejach Krakowa w czasie okupacji* (w:) *Kraków pod rządami wroga*, red. J. Dąbrowski, Biblioteka Krakowska 104, Kraków.

- Skubiszewski K. (1960), *Pieniądz na terytorium okupowanym. Studium prawnomiędzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem praktyki niemieckiej*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Smoliński S. (1947), *Rozwój detalicznych cen wolnorynkowych w Krakowie w latach 1939–1946*, Rocznik Akademii Handlowej w Poznaniu, rok 1946/47, Poznań.
- Spis zakładów działalności gospodarczej w b. Generalnym Gubernatorstwie 1941 r.* (1969), Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

Trade in Kraków and Kraków District during German Occupation – an Outline of the Issues

(Abstract)

The article examines the trade sector in and around Kraków in the years 1939–1944. The statistical method and analysis of the source material were used for its preparation. The analysis covers mainly legal trade operating on the basis of law. After German troops seized Polish lands in 1939, the General Government was formed from a part of the territory, the capital of which was Kraków. This area was divided into smaller administrative units called districts. The occupation authorities took over a large part of the property, especially Jewish property, including numerous trading companies. During the occupation, the number of companies dealing in wholesale trade increased in Kraków and the district. For the most part, the companies were German property. At the same time, the number of retail trade companies, which were owned mainly by Polish citizens, decreased. In terms of industry, food shops and department stores prevailed. In addition to official trade, illegal trade developed and was an important source of supply for residents. Illegal market prices were many times higher than the ones set by legal trade.

Keywords: trade, General Government, Kraków, district, Nazi occupation.